

Z historii rachunkowości / Accounting history

Organizacja systemu rachunkowości w getcie łódzkim w latach 1940–1944. Perspektywa ofiar zagłady

*MIKOŁAJ TURZYŃSKI**

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie wyników badania dotyczącego organizacji systemu rachunkowości w getcie łódzkim (Litzmannstadt Getto) w latach 1940–1944. W wyniku badania ustalono, że system rachunkowości w getcie łódzkim był w wysokim stopniu uporządkowany z rozbudowaną wewnętrzną strukturą, co pozostawało w sprzeczności z warunkami funkcjonowania żydowskiej dzielnicy zamkniętej. Przeprowadzono badania z wykorzystaniem dokumentów archiwalnych, pochodzące przede wszystkim z Archiwum Państwowego w Łodzi, z zespołu Przełożony Starszeństwa Żydów w łódzkim getcie. W artykule przedstawiono m.in. charakterystykę dotychczasowego stanu badań, zastosowanego podejścia badawczego, opis struktur administracji oraz przedsiębiorstw działających w getcie, badanie organizacji rachunkowości, rewizji finansowej, szkoleń z zakresu księgowości. Jako podejście badawcze zastosowano teorię społeczną Z. Baumana, dotyczącą kwestii racjonalności woli przetrwania. Artykuł jest, według wiedzy autora, pierwszą próbą zbadania organizacji systemu rachunkowości w getcie łódzkim, przeprowadzoną z perspektywy żydowskich księgowych.

Słowa kluczowe: historia rachunkowości, holokaust, getto łódzkie, żydowscy księgowi.

Abstract

Organization of the accounting system in the Lodz ghetto from 1940–1944. Approach of the victims of the extermination

The purpose of the article is to present research findings that deal with the organization of the accounting system in the Lodz ghetto. As a result of the research, it was found that the accounting system in the Lodz ghetto was characterized by a high degree of orderliness and an extensive internal structure, which were in conflict with the conditions of how the closed Jewish district functioned. Archival empirical research was carried out, covering mainly materials collected in the State Archives in Lodz. The article presents characteristics of the current state of research, an applied research approach, a description of the administrative structures and enterprises operating in the ghetto, an examination of how accounting was organized, financial audit, and training in accounting. Bauman's social theory regarding the rationality of the will to survive was used as the research approach. The article is, to the best of the author's knowledge, the

* Dr hab. Mikołaj Turzyński, prof. UŁ, prof. IEEF; Uniwersytet Łódzki, Wydział Zarządzania, Katedra Rachunkowości, <https://orcid.org/0000-0001-7300-2160>; mikolaj.turzynski@uni.lodz.pl

first attempt to examine the organization of the accounting system in the Lodz ghetto, carried out from the perspective of the Jewish accountants.

Keywords: accounting history, holocaust, Łódź ghetto, Jewish accountants.

...wszystko ma służyć jedynie zachowaniu życia.
Oskar Rozenfeld, 1994

Wprowadzenie

Tworzenie gett (rozumiane jako koncentracja ludzi na określonej powierzchni) było jedną z faz procesu Zagłady (Holokaustu), rozpoczynającego się od zdefiniowania wroga, obejmującego eksploatację siły roboczej i głodzenie, wywłaszczenie oraz eksterminację (Hilberg, 2014, s. 1233–1234). Polska była pierwszym krajem, w którym naziści niemieccy utworzyli getta. W trzy tygodnie po napaści na Polskę 1 września 1939 roku w Berlinie odbyła się konferencja, na której przedstawiono plan działania wobec ludności żydowskiej na okupowanych terenach, wymagający dłuższego czasu i polegający na całkowitym fizycznym wyniszczeniu ludności żydowskiej, a także określono poszczególne etapy jego realizacji, prowadzące do obranego celu ostatecznego. Największą liczbę gett utworzono na ziemiach okupowanej Polski. W Generalnym Gubernatorstwie największe było getto warszawskie, a na terenach wcielonych do Rzeszy – getto łódzkie. To getto także najdłużej funkcjonowało – dokładnie cztery lata i cztery miesiące. W 2020 roku mija osiemdziesiąta rocznica jego utworzenia oraz siedemdziesiąta piąta rocznica wyzwolenia Auschwitz, będącego miejscem kaźni dla wielu mieszkańców żydowskiej dzielnicy zamkniętej w Łodzi.

Odpowiedź na pytanie „Czymże właściwie jest getto?” daje Alice de Buton, więdka deportowana w 1941 roku do getta łódzkiego:

Zamkniętym, przez siebie utrzymywanym [...] państwem żydowskim, rządzonym wyłącznie przez organa żydowskie. [...] Getto posiada autonomię. Pracuje. Tak jest, „dzielnica żydowska” – albo „obszar zamieszkania dla Żydów” (tak brzmi jego oficjalna nazwa) pracuje. Pracuje dla potęgi niemieckiej. Getto to dorównuje przemysłowemu miastu. [...] Członkowie gettowego zespołu pracują nie tylko w fabrykach, ale również w rozmaitych korporacjach: w policji, straży pożarnej, w Wydziale Sanitarnym, w szpitalu, przytułku dziecięcym, w handlowym aparacie gminnym, który utrzymuje aprowizację, monopol tytoniowy, przydział mieszkań, Urząd Pracy, pocztę i bank. A wszystko to kierowane przez władze żydowskie. Całkowita organizacja państwowa w swojej jednolitości jako całość podlega niemieckiej władzy naczelnej, podczas gdy wszystkie wewnętrzne sprawy są rzeczą Prezesa i jego sztabu ministerialnego [...]. (*Kronika getta...*, 2009, s. 202–203).

Celem artykułu jest zbadanie, jak był zorganizowany system rachunkowości w getcie łódzkim. Dążąc do osiągnięcia celu artykułu, podjęto próbę uzasadnienia tezy, że system rachunkowości w getcie łódzkim charakteryzował się wysokim stopniem uporządkowania

i rozbudowaną wewnętrzną strukturą, nieprzystającą do warunków funkcjonowania żydowskiej dzielnicy zamkniętej.

W celu uzasadnienia tej tezy przeprowadzono badania z wykorzystaniem materiałów archiwalnych zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Łodzi, w zespole Przełożony Starszeństwa Żydów w łódzkim getcie oraz dodatkowo w aktach YIVO Institute for Jewish Research w Nowym Jorku z zespołu Nachman Zonabend collection. Część wykorzystanych dokumentów została opublikowana w wydawnictwach źródłowych: tomie piątym *Kroniki getta łódzkiego* (2009)¹, *Encyklopedii getta łódzkiego* (2014)² oraz w tomie *Archiwum Ringelbluma. Losy Żydów łódzkich (1939–1942)* (2013)³.

Realizacji wskazanego celu oraz uzasadnieniu tezy artykułu podporządkowano jego konstrukcję, obejmującą części zawierające: charakterystykę dotychczasowego stanu badań, przedstawienie obranego podejścia badawczego, opis struktur organizacyjnych administracji, informacje o działaniu zakładów pracy, badanie organizacji rachunkowości, charakterystykę stosowanych rozwiązań rewizji finansowej, opis szkoleń w zakresie rachunkowości, próbę interpretacji zgromadzonych charakterystyk organizacji rachunkowości w świetle elementów teorii społecznej Z. Baumana dotyczących kwestii racjonalności woli przetrwania.

Artykuł jest, według wiedzy autora, pierwszą próbą zbadania organizacji systemu rachunkowości w getcie łódzkim, przeprowadzoną z perspektywy żydowskich księgo-
wych. Dzięki temu stanowi wkład w rozwój krytycznej historii rachunkowości.

1. Stan badań: rachunkowość uwikłana w proces zagłady

Pełna, choć rozproszona w piśmiennictwie polskim i światowym, literatura na temat getta łódzkiego jest niezwykle obszerna i zróżnicowana. Rezultatem badań podejmowanych w ostatnich latach przez przedstawicieli środowisk akademickich były międzynarodowe konferencje, projekty, publikacje naukowe, a także literackie i artystyczne reprezentacje w literaturze i sztuce będące rezultatem badań i studiów nad Zagładą.

¹ *Kronika getta łódzkiego* obejmuje dokumentację prowadzoną od stycznia 1941 r. do sierpnia 1944 r. głównie z inicjatywy i pod kierunkiem archiwistów Wydziału Statystyki Getta łódzkiego. Materiały te zostały wydane w 2009 r. jako *Kronika getta łódzkiego/Litzmannstadt getto. 1941–1944*, nakładem Archiwum Państwowego w Łodzi oraz Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego.

² *Encyklopedia getta łódzkiego* była dziełem pracowników Wydziału Archiwum w łódzkim getcie, którzy podjęli się opracowania dla przyszłych badaczy najistotniejszych z ich punktu widzenia osób, pojęć, zjawisk, czy instytucji. Edycja naukowa *Encyklopedii* została wydana w 2014 r. przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego przy współpracy z Archiwum Państwowym w Łodzi oraz Żydowskim Instytutem Historycznym im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie.

³ Archiwum Ringelbluma obejmuje edycję naukową dokumentów tworzących historię Podziemnego Archiwum Getta Warszawy wpisano na listę UNESCO jako zabytek światowego dziedzictwa, które jest zbiorem dokumentów stanowiących jedno z najważniejszych świadectw o Zagładzie Żydów polskich. Kolejne tomy serii wydawniczej „Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy” wydawane są przez Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Jak wynika z badań przeprowadzonych przez I. Olejnik (2018) pełna bibliografia getta łódzkiego liczy blisko dwa tysiące pozycji. Lektura zawartości tej bibliografii pozwala na stwierdzenie, że zagadnienia organizacji rachunkowości w getcie łódzkim nie były do tej pory przedmiotem badań. Dotychczas prowadzone badania dotyczyły natomiast ogólnych struktur getta (Trunk, 2008) oraz problematyki działalności wybranych komórek organizacyjnych (np. Rubin, 1988; Löw, 2012; Baranowski, 2003, 2006). Pogłębiona analiza została zawarta w artykułach autorstwa D. Dąbrowskiej (1964a, 1964b), a najszerze badania nad strukturami i funkcjonowaniem administracji żydowskiej getta przeprowadził A. Sitarek (2015).

Problematyka relacji między praktyką i teorią rachunkowości a zagładą Żydów zorganizowaną przez nazistów, była już przedmiotem badań prowadzonych przez historyków rachunkowości. W. Funnell (1998) wskazał, że rachunkowość może być wykorzystywana jako narzędzie do ukrywania faktycznego wymiaru społecznego przeprowadzanych operacji, nigdy nie było to bardziej widoczne niż podczas zagłady Żydów w czasie Holokaustu. Wówczas dane księgowe zastąpiły atrybuty jakościowe jednostek, tym samym odmawiając im podmiotowości i indywidualności, co czyniło je niewidocznymi dla tych Niemców, którzy nie byli bezpośrednio zaangażowani w próbę unicestwienia wszystkich europejskich Żydów. Naziści wykorzystywali również rachunkowość zarówno w celu wywłaszczenia i zbycia ogromnej ilości mienia zagrabionego Żydom, jak i zniwelowania ludzkiego wymiaru tego rabunku.

W. Funnell (2013, s. 67) badał również rolę rachunkowości w aparacie biurowym ustanowionym w celu wprowadzenia przez nazistów ostatecznego rozwiązania. W tym przypadku rachunkowość pełniła ważną funkcję, pozwalając administratorom i biuromatom oddzielić się od konsekwencji ich pracy, sprowadzając indywidualne jednostki do liczb, np. już zamordowanych lub pozostałych do zabicia, rachunków za transport osób do obozów koncentracyjnych itd. Raporty księgowe były również zastosowane jako technika rozliczania odpowiedzialności personelu SS, który nadzorował sortowanie mienia skonfiskowanego od eksterminowanych Żydów. W. Funnell twierdzi, że szczegółowe wykazy takich skonfiskowanych aktywów zostały „uświęcone” poprzez wykazanie, że grabież nie była motywowana „samolubną chciwością, ale potrzebą oczyszczenia rasy niemieckiej”.

Kolejna praca W. Funnella (2015) pt. *The Holocaust, Accounting and the Denial of Humanity* nawiązuje do jego artykułu z 1998 roku. Holokaust wykorzystywał mechanizm rozumowania wzorowany na funkcjach fabryki i wspomagał przekształcanie nakładów w pożądane produkty, w tym w przetwarzanie ludzi i ich własności. Proces zagłady Żydów był realizowany przez akrecję, aż do momentu, w którym zostali oni pozbawieni wszelkich praw, w tym prawa do bycia ludźmi. Rachunkowość, będąca narzędziem niemieckiej biurokracji, odpowiadającej za transport Żydów do miejsc zagłady, zapewniała „centra obliczeniowe”. Kluczem do sukcesu nazistowskiej polityki eksterminacyjnej było uzyskanie dostępu do taboru kolejowego służącego do transportu Żydów i możliwość zaplanowania transportu. W. Funnell (2015) twierdził również,

że naziści sięgali do długiej historii niemieckiego romantyzmu, który przedstawiał rasę aryjską jako źródło kreatywności, siły duchowej i czystości.

E.J. Lippman i P.A. Wilson (2007) w swoim artykule podkreślają, że Holocaust był wydarzeniem bezprecedensowym w historii człowieka. Nigdy wcześniej ludzie pochodzący z różnych krajów nie byli tak systematycznie oraz celowo ścigani i pozbawiani wolności przez jeden kraj, w celu unicestwienia całego narodu. W artykule autorki przedstawiły charakterystykę Holocaustu, w tym, w szczególności, operacji związanych z pracą niewolniczą, zarządzanych przez niemieckie korporacje i nazistowskie podmioty państwowe, oraz ukazały informacje księgowo i analizy finansowe wykorzystywane w celu wsparcia zarządzania. Dokonały także przeglądu roli księgowych oraz zakresu i typu informacji, które były przygotowywane w obozach koncentracyjnych. Przedstawiły również historię zawodu księgowego w Niemczech i wyjaśnienie zmian w jego wykonywaniu w czasie wojny.

W kolejnej pracy E. Lippman i P. Wilson (2013) zbadały praktykę rachunkowości stosowaną podczas Holocaustu w celu potwierdzenia tezy, iż wybory księgowych dotyczące rodzaju informacji oraz sposobu prezentacji tych informacji wywierają znaczny wpływ na decyzje podejmowane przez organizacje oraz inne podmioty. Autorki przedstawiły mechanizm, przez który raporty przedstawiające dochody i wydatki związane z wykorzystaniem pracy niewolniczej posłużyły do postrzegania takich niewolników jako produktywnych nakładów, które można wykorzystywać w celu osiągnięcia korzyści finansowych w prywatnych niemieckich firmach. Takie raporty nie zapewniały informacji o przerażających warunkach, w jakich pracowali żydowscy niewolnicy, mimo że w sprawozdaniach wykorzystywano szacunkowe okresy użyteczności robotników niewolniczych. Jako kolejny przykład autorki opisały analizę kosztów i korzyści zastosowaną w celu podjęcia „racjonalnej” decyzji o spaleniu dzieci żywcem i uniknięcia dodatkowych kosztów związanych z zagazowaniem ich przed spaleniem.

Interesujący artykuł opublikowali ostatnio V. Antonelli i in. (2018). Wskazali oni na znaczącą rolę rachunkowości w procesie wywłaszczenia żydowskich nieruchomości na podstawie rasistowskich przepisów w okresie faszystowskiego reżimu Benita Mussoliniego we Włoszech. Autorzy ustalili, że za wdrożenie programu wywłaszczenia odpowiedzialny był rządowy organ EGELI (Ente di Gestione e Liquidazione Immobiliare – Agencja Zarządzania i Likwidacji Nieruchomości), który został stworzony specjalnie w tym celu. Charakterystyczny dla rachunkowości urzędowy język umożliwił ukrycie właściwego charakteru i brutalności tego procesu oraz pozwolił biurokratom na uniknięcie konsekwencji ich działań. Raporty księgowo wysyłane z EGELI do ówczesnego Ministerstwa Finansów potwierdzały, że osoby pracujące w EGELI były oddane jego misji jako agencji państwa faszystowskiego. Autorzy zbadali wywłaszczenie Żydów z perspektywy instytucji faszystowskich, nie biorąc pod uwagę dokumentów Żydów oraz ich życia gospodarczego, społecznego i ludzkiego. Ich praca ułatwia dalsze badania na temat dyskryminacji i prześladowań Żydów w krajach europejskich, innych niż nazistowskie Niemcy, prowadzonych z punktu widzenia historii rachunkowości.

2. Podejście badawcze: racjonalność woli przetrwania

Jako perspektywę badawczą obrano koncepcję wywodzącą się od H. Arendt (1993), dotyczącą kształtowania się rządowej biurokracji w reżimach totalitarnych XX wieku, twórczo rozwiniętą przez Z. Bauman. Koncepcja ta stosowana jest w badaniach prowadzonych przez historyków rachunkowości, którzy wykorzystywali liczne źródła pierwotne (archiwalne) powstałe w okresie Holokaustu (Antonelli i in., 2018).

Sięganie do koncepcji bazującej na pracach H. Arendt jest zasadne w przypadku objaśniania przeszłości praktyki rachunkowości, która była stosowana przez sprawców Zagłady. H. Arendt (1993, s. 495) reprezentuje pogląd, w myśl którego totalitaryzm wymyka się kategoriom ludzkiego rozumu, ponieważ groza antysemityzmu wspięła się na poziom nierzeczywistości. H. Arendt utożsamia radykalne zło z tym, co określa mianem „banalności zła”. Taka „banalność zła” oznacza destrukcję myślenia, charakteryzującą się przebiegłością i znacznym uogólnieniem i jednocześnie niedostrzeganą, i właśnie w tym sensie banalną (Kristeva, 2007, s. 154). Otto Adolf Eichmann był kierownikiem jednostek zajmujących się „likwidacją wroga żydowskiego”, głównym koordynatorem i wykonawcą planu ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej. W 1960 roku został aresztowany w Buenos Aires i przewieziony do Izraela, a 1961 roku rozpoczął się Jerozolimie jego proces, zakończony w 1962 roku wydaniem wyroku śmierci przez powieszenie (Kristeva, 2007, s. 151). Zgodnie z zasadniczą tezą głoszoną przez H. Arendt, Eichmann był uosobieniem „banalności zła”, przeciętnym, normalnym człowiekiem, który „nie przedstawiał bynajmniej przypadku patologicznej nienawiści do Żydów, fanatycznego antysemityzmu lub poddania się jakiegokolwiek indoktrynacji”. Eichmann okazał się całkowicie niezdolnym do odróżnienia dobra od zła (Arendt, 1987, s. 35–36). Posługiwał się biurokratycznym żargonem, który „stał się jego mową dlatego, że do prawdy nie był w stanie wypowiedzieć zdania, które nie byłoby komunalem” (Arendt, 1987, s. 62–63). Był przekonany, że ma moralność protestancką, ponieważ wiernie spełniał rozkazy przełożonych (Kristeva, 2007, s. 154).

Stosowanie koncepcji „banalności zła” jest przydatne – jak wyżej wspomniano – w badaniach nad historią rachunkowości okresu Zagłady, prowadzonych z perspektywy włoskiego faszystu lub niemieckiego nazizmu. W odniesieniu do badań uwzględniających perspektywę ofiar Holokaustu zasadne jest wykorzystanie elementów teorii społecznej Z. Baumana, nawiązującej do wyjaśnień R. Hilberga (2014).

Z. Bauman (2009, s. 66) przyjmuje, że nazistowska biurokracja potrafiła zmienić swoje ofiary w integralną część łańcucha rozkazów, w przestrzeń podlegającą ściśle sformalizowanym przepisom i wolną od osądów moralnych. Tym samym współpraca ofiar z nazistowskimi biurokratami była koniecznym elementem planu prowadzącego do *Endlösung*. Getto – postrzegane jako całość – było tworem nazistowskim, zaprojektowanym w taki sposób, aby osiągać cele wyznaczone przez nazistów. Niemców wspierała nie tylko administracja getta, ale również przedsiębiorstwa, instytucje opieki zdrowotnej i społecznej funkcjonujące w dzielnicy zamkniętej. Sprawność, z jaką Żydzi

gospodarowali udostępnianą im niewielką przestrzenią, czy ograniczonymi przydziałami żywności, była przedłużeniem sprawności nazistów (Hilberg, 2014, s. 1288). Z. Bauman wskazuje, że „Sukces prześladowców zależał od tego, czy uda im się nakłonić ofiary, by kierowały się nadal racjonalną kalkulacją, mimo niemożności osiągnięcia celu, któremu owa kalkulacja miała pierwotnie służyć”. Wymagało to umożliwienia ludności żydowskiej „racjonalnego działania w irracjonalnej rzeczywistości”, co w dalszej kolejności przekładało się na podzielenie procesu Zagłady na etapy, które „rozpatrywane oddzielnie pozwalałyby dokonywać wyborów opartych na racjonalnych kryteriach zwiększających szanse na przetrwanie” (Bauman, 2009, s. 300). Organizacja procesu Zagłady stanowi wzorec nowoczesnej biurokratycznej racjonalności. Niemcy uczynili wszystko, aby osiągnąć maksymalne efekty przy minimalnym udziale własnych środków i własnego wysiłku, skrzętnie wykorzystując umiejętności także przyszlých ofiar Holokaustu (Bauman, 2009, s. 312). Wykorzystali również wszystkie atuty nowoczesnych sposobów produkcji oraz współczesnej naukowej organizacji pracy, w tym podział i koordynację zadań, hierarchię zarządzania, kalkulację kosztów, wreszcie techniki samodoskonalenia się (Bauman, 1993, s. 118).

Wybór teorii społecznej Z. Baumana ułatwia identyfikację mechanizmów, którymi kierowali księgowi łódzkiego getta przygotowujący informacje finansowe i ilościowe dla niemieckiego zarządu Getta.

3. Powstanie i struktury organizacyjne administracji getta łódzkiego

W momencie wybuchu II wojny światowej Łódź była drugim w Polsce, po Warszawie, największym skupiskiem ludności żydowskiej (Baranowski, 2006, s. 115). Okupant natychmiast po zajęciu miasta zlikwidował Radę i Gminę Żydowską (pełniące funkcję samorządu), powołując w październiku 1939 roku Przełożonego Starszeństwa Żydów (Der Älteste der Juden) – zwierzchnika społeczności łódzkich Żydów. Na to stanowisko 13 października 1939 roku władze niemieckie mianowały Chaima Mordechaja Rumkowskiego⁴ (Podolska, 2006, s. 210). Po utworzeniu w 1940 roku getta Ch. Rumkowski uzyskał niezwykle szerokie uprawnienia oraz znaczną swobodę działania na obszarze żydowskiej dzielnicy zamkniętej (Podolska, 2006, s. 205). Jednostką okupacyjnego Zarządu Miejskiego w Łodzi, odpowiadającą za sprawy gospodarcze związane z ludnością żydowską, był początkowo Wydział Apropowizacji i Gospodarki (Ernährungs – und Wirtschaftsamt). Dnia 29 kwietnia 1940 roku w jego miejsce Niemcy utworzyli komórkę Ernährungs – und Wirtschaftsstelle Getto (Klein, 2009, s. 84–86). Dysponowała ona własnym, niezależnym od miejskiego, budżetem, posiadała także wydzielone

⁴ Sylwetkę szefa łódzkiego Judenratu, oficjalnie zwanego Przełożonym Starszeństwa Żydów w Lizt-mannstadt – Mordechaja Chaima Rumkowskiego przedstawiono w książce autorstwa M. Polit, *„Moja żydowska dusza nie obawia się dnia sądu”*. Mordechaj Chaim Rumkowski. Prawda i zmyślenie (2012).

konto nr 700 w Komunalnej Kasie Oszczędności (z zaliczką w wysokości 20 tys. marek). Początkowo kierował nią J. Moldenhauer. Jednostka zajmowała się zaopatrywaniem getta w żywność, opał i lekarstwa oraz przeprowadzaniem rozliczeń finansowych między gettem a okupacyjnym Zarządem Miejskim. Wydatki ponoszone przez tę jednostkę były pokrywane m.in. ze specjalnego podatku wynoszącego 15% od cen rynkowych, którym obciążone były wszelkie dobra docierające do getta. Oprócz tego od lipca 1940 roku pobierano dodatkowo podatek ryczałtowy w wysokości 3% cen rynkowych powiększonych o powyższy podatek specjalny (Rubin, 1988, s. 222–223). Od 5 maja 1940 roku kierował nią przedsiębiorca pochodzący z Bremy Hans Biebow (Pietrzak, 2006, s. 185–203). Wkrótce Ernährungs – und Wirtschaftsstelle Getto zostało uznane za samodzielny wydział Zarządu Miejskiego, któremu nadano nazwę Zarząd Getta Łódzkiego (Gettoverwaltung Litzmannstadt) (Hilberg, 2014, s. 268).

W latach 1940–1944 struktura organizacyjna administracji żydowskiej ulegała ewolucji, polegającej na powstawaniu nowych jednostek, przekształcaniu ich nazw czy też zmianie kompetencji. Administracja getta liczyła od 27 do 32 samodzielnych jednostek organizacyjnych, w których pracowało od 13 000 do 14 000 osób⁵ (Baranowski, 2006, s. 122).

Główną agendą koordynującą funkcjonowanie całej administracji był Wydział Prezydialny, z którego wydzielił się Centralny Sekretariat (nazywany Centralą) oraz Sekretariat Prezydialny, w którym opracowywano część sprawozdań, redagowano i powielano druki, formularze i kwestionariusze. Istotną jednostką, podlegającą Centralnemu Sekretariatowi, był Wydział Personalny, do którego kompetencji należały wszystkie kwestie dotyczące zatrudniania urzędników (Löw, 2012, s. 84). Ważnymi jednostkami Centrali były Kasa Główna i Centralna Buchalteria (Baranowski, 2003, s. 43–45).

Utworzona z udziałem Ch. Rumkowskiego struktura getta obejmowała rozliczne instytucje społeczne, kulturalne i gospodarcze. W getcie łódzkim funkcjonowała wewnętrzna żydowska Służba Porządkowa, której podlegał Referat Kontroli Cen, Referat Kontroli Sanitarnej i inne jednostki, z których szczególne znaczenie miał Wydział Śledczy oraz Oddział Specjalny, faktycznie wykonujące rozkazy policji niemieckiej. Jednostkami wymiaru sprawiedliwości funkcjonującymi w getcie był sąd oraz centralne więzienie (Sitarek, 2018, s. 100–103). Za zarządzanie gospodarką lokalową odpowiadał Wydział Mieszkaniowy, za ewidencję ludności – Biuro Meldunkowe, funkcjonował także Wydział Stanu Cywilnego oraz Rabinat (Kolegium Rabinackie). W getcie działały agendy administrujące – w ramach Wydziału Gospodarczego – budynkami, utrzymaniem czystości, wywozem nieczystości, bezpieczeństwem pożarowym. Funkcjonował także Wydział Budowlany, odpowiadający za budowy, przebudowy i remonty budynków i lokali użyteczności publicznej. Istotną funkcję w getcie – ze względu na postępującą pauperyzację jego mieszkańców – pełnił Wydział Opieki Społecznej, przekształcony później w Wydział Zasiłków. Za dostarczanie korespondencji (objętej cenzurą), paczek i przekazów pieniężnych z pomocy społecznej odpowiadał Wydział Pocztowy. W getcie łódzkim działała służba zdrowia, obejmująca szpitale, ambulatoria, pogotowie ratunkowe,

⁵ W źródłach pojawiają się różne dane o liczbie zatrudnionych (Löw, 2012, s. 84).

higienę szkolną, stomatologię, apteki i weterynarię. Zorganizowane było nauczanie na poziomie szkół powszechnych i szkolnictwa średniego. Za nadzór nad siecią energetyczną i jej utrzymanie odpowiadał Wydział Elektryczny, za kontrolę i konserwację gazociągu – Wydział Gazowy (Baranowski, 2006, s. 123–126).

Kwestie odpowiedzialności za finanse żydowskiej dzielnicy zamkniętej były przypisane do kilku komórek organizacyjnych:

- Wydział Finansowy (który później, po połączeniu z Wydziałem Gospodarczym, nosił nazwę Wydziału Finansowo-Gospodarczego) oraz Komisja Finansowa, sprawująca nadzór nad finansami i administracją podatkową (Dąbrowska, 1964b, s. 44);
- Bank Emisyjny, emitujący i ewidencjonujący wewnętrzną gettową walutę – kwity markowe, ściągający wierzytelności mieszkańców getta, prowadzący skup walut i papierów wartościowych, wypłacający mieszkańcom getta ekwiwalenty za przesłane im renty lub przekazy pieniężne (Dąbrowska, 1964a, s. 51);
- Bank Skupu, zajmujący się skupem wartościowych przedmiotów (Dąbrowska, 1964a, s. 52).

Niezależny charakter miały funkcjonujące w getcie komórki pełniące funkcje kontrolne i nadzorcze, podlegające bezpośrednio Przełożonemu Starszeństwa Żydów. Taką jednostką był Centralny Urząd Kontroli, który, po rozwiązaniu, został zastąpiony Najwyższą Izbą Kontroli (Maj, 2014, s. 180–184; Sitarek, 2018, s. 130–131).

Pośrednikiem zajmującym się dystrybucją żywności otrzymanej od władz okupacyjnych był Wydział Apropowizacji, będący jedną z największych agend administracji żydowskiej (pod koniec 1940 r. zatrudniano w nim aż 993 osoby). Dzielił się on na siedem wydziałów: Wydział Kuchen, Wydział Towarów Kolonialnych i Chleba, Wydział Tytoniowy, Wydział Warzywiny, Wydział Węglowy, Centralę Mięsną i Wydział Kartek Żywnościowych (Baranowski, 2006, s. 123).

Na początku 1942 roku nastąpiły wysiedlenia ofiar przeznaczonych na zagładę w obozie w Chełmnie nad Nerem. Wiązało się to z pomysłem władz Kraju Warty, aby dokonać koncentracji Żydów w getcie okręgowym (Gaugetto) w Łodzi, co wymagało eksterminacji „nieproduktywnych” Żydów, przebywających już na terenie getta łódzkiego. Do sierpnia 1942 roku wywieziono, celem zgładzenia, z getta łącznie 57 069 osób, w tym 12 554 dzieci (Baranowski, 2006, s. 106).

Był to początek prawdziwej tragedii, która rozegrała w dniach 1–12 września 1942 roku (Piechota, Wróbel, 1988, s. 75). Wówczas miała miejsce tzw. „Wielka Szpera” (niem. *Allgemeine Gehsperr* – całkowity zakaz opuszczania domów). W czasie jedenastu dni wysiedlono do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem dzieci poniżej 10. roku życia, ludzi starszych powyżej 65. roku życia oraz chorych, i osoby, które nie pracowały. Decyzja o deportacji zapadła pod koniec sierpnia 1942 roku w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy (niem. Reichssicherheitshauptamt – RSHA) (Löw, 2012, s. 231). Podczas wrześniowych wysiedleń w 1942 roku deportowano 15 681 osób, kilkaset zastrzelono na miejscu za stawianie oporu, a 35 osób powieszono za ucieczkę z transportu lub opuszczenie miejsca pracy (Rubin, 1988, s. 375).

W połowie 1944 roku doszło do kolejnej fali wysiedleń, której towarzyszyła redukcja zatrudnienia w jednostkach administracji, obejmująca, między innymi, Centralną Buchalterię.

W połowie czerwca 1944 roku rozpoczęła się likwidacja getta łódzkiego. Do 29 sierpnia 1944 roku do KL Auschwitz-Birkenau (Oświęcim-Brzezinka) wywieziono około 70 000 ludzi, z których większość została zamordowana bezpośrednio po przybyciu. Jednym z ostatnich transportów odjechał Przełożony Starszeństwa Żydów Ch. Rumkowski. Został zamordowany w Auschwitz (Löw, 2012, s. 360–370).

4. Zakłady pracy (resorty) w getcie łódzkim

Pierwszy zakład produkcyjny, krawiecki, nazywany resortem⁶, został w getcie utworzony wiosną 1940 roku. Latem tego roku powstały kolejne resorty: szewski, kołder, stolarski, tapicerski, garbarnia, fabryka tekstyliów, farbiarnia, pantofli domowych, kolejne krawieckie, metalowy, pantofli filcowych (*Kalendarz z getta...*, 2013, s. 180–199). Podstawowymi problemami związanym z prowadzeniem działalności produkcyjnej były braki w wyposażeniu w narzędzia oraz niedostatek parku maszynowego, który był wcześniej objęty konfiskatami lub pozostawał niesprawny. Dodatkową trudnością był niewielki zewnętrzny popyt na wyroby resortów, które mogły dostarczać swoją produkcję do nielicznych odbiorców oraz na potrzeby wewnętrzne getta (Dąbrowska, 1964 b, s. 39). Stopniowo następował wzrost zamówień spoza getta, któremu towarzyszyła reorganizacja struktury organizacyjnej zakładów, m.in. w każdym z nich od połowy sierpnia 1940 roku wyodrębniono kierownictwo (Sitarek, 2015, s. 156). Do końca 1940 roku powstały już 33 zakłady zatrudniające ponad 5000 pracowników. Każdy z resortów posiadał własne kierownictwo, utworzono też agendę nadrzędną – Centralne Biuro Resortów Pracy. Pośredniczyło ono między władzami okupacyjnymi Zarządu Getta (Gettoverwaltung), działającymi w roli zleceniodawców, a producentami w getcie. Do tzw. biura łącznikowego przy Centralnym Biurze Resortów Pracy (podzielonego na sekcje, zgodnie z branżami) przekazywane były zamówienia wraz z materiałami oraz niekiedy narzędziami niezbędnymi do jego realizacji. Biuro łącznikowe kierowało zamówienie wraz z wytycznymi do odpowiednich zakładów, a Centralne Biuro monitorowało terminowość realizacji i jakość produkcji oraz prowadziło korespondencję z niemieckim Zarządem Getta (Sitarek, 2015, s. 156; Dąbrowska, 1964b, s. 40).

⁶ Resortami w getcie łódzkim nazywano wszystkie zakłady pracy. W języku urzędowym, w ogłoszeniach i dokumentach oficjalnych, posługiwano się pojęciem warsztatów lub fabryk. O. Singer, jeden z archiwistów getta, tak wyjaśniał to pojęcie: „W języku getta oznaczało fabrykę [...] Po utworzeniu getta Prezes Rumkowski stworzył tzw. Resort Pracy. Resort ten organizował produkcję getta oraz warsztaty i fabryki. Etatowi urzędnicy, niezależnie, z której byli fabryki, nosili opaskę z napisem Arbeitsressort» [...] Określenie było jednak właściwe jedynie dla centrali fabryk, a mianowicie Centralnego Biura Resortów Pracy” (*Encyklopedia getta...*, 2014, s. 174).

W końcu 1941 roku działało 55 resortów, w których pracowało ponad 20 000 osób (Rubin, 1988, s. 309). Najwięcej wśród nich było zakładów krawieckich, funkcjonowały też resorty szewskie, fabryka płaszczy gumowych, resort kołder pikowanych, wydział obuwia filcowego, fabryka kapeluszy, resort hafciarski, resorty stolarskie, resort metalowy, wydziały bielizniarskie, resort kuśnierski, tapicerski, garbarski, rymarsko-siodlarski, papierniczy, czapkarski.

Równoległe z prowadzoną akcją wysiedleń z getta miało miejsce stopniowe zwiększanie liczby resortów oraz rozbudowa już istniejących.

Do sierpnia 1942 roku uruchomiono już 91 zakładów produkcyjnych, w których zatrudniano prawie 60 000 pracowników (Rubin, 1988, s. 309). Taki intensywny rozwój resortów był efektem starań kierownika Zarządu Getta, który usilnie zabiegał o zamówienia od prywatnych przedsiębiorstw z terenu Niemiec. W przesyłanej ofercie pisał, że w swoim przedsiębiorstwie Gettoverwaltung Litzmannstadt ma wiele zakładów, pracujących na potrzeby niemieckiej armii, ale posiadających wciąż niewykorzystane zdolności produkcyjne, dlatego może się podjąć się realizacji wszelkich zamówień, gwarantując terminowość oraz najwyższą jakość (Rubin, 1988, s. 311).

Intensywny rozwój produkcji powodował liczne problemy, przede wszystkim związane z niedoborami surowców oraz maszyn i urządzeń. W celu koordynowania procesu zamówień surowców i środków produkcji powołano Centralę Zakupów, ustalając jednocześnie obowiązkowy rozdział wszystkich zasobów (Sitarek, 2015, s. 161–162).

Po zakończeniu „Wielkiej Szpery” prawie wszyscy mieszkańcy getta byli już zatrudnieni w przedsiębiorstwach, pracujących na rzecz gospodarki niemieckiej, lub w agendach administracji żydowskiej. Getto łódzkie przekształciło się w obóz pracy przymusowej, z ciągle rozbudowywanym zapleczem produkcyjnym, ukierunkowanym na zwiększanie zdolności produkcyjnych. Towarzyszyło temu zwiększenie poziomu kontroli nad resortami, realizowanej zarówno przez władze niemieckie, jak i organy administracji żydowskiej (Służbę Porządkową i Najwyższą Izbę Kontroli, przekształconą w listopadzie 1942 r. Referat Fachowo-Kontrolny). Do pracy przy produkcji skierowano wielu urzędników, rozwiązując wcześniej szereg wydziałów lub ograniczając w nich zatrudnienie. Po fali wysiedleń z połowy 1944 roku wielu zleceniodawców zaczęło wycofywać złożone zamówienia, występować o dostarczenie niezakończonych produkcji, część resortów musiała dokonać zwrotu maszyn i urządzeń, które nie były ich własnością, stopniowo zamykano także zakłady produkcyjne. W ostatnich dniach getta zakłady produkcyjne zostały unieruchomione (Sitarek, 2015, s. 247–277).

5. System rachunkowości w getcie łódzkim

System rachunkowości funkcjonujący w getcie łódzkim – na różnych etapach jego rozwoju – obejmował:

- rachunkowość prowadzoną centralnie – Centralną Buchalterię oraz Kasę Główną;
- rachunkowość prowadzoną w wydziałach i resortach.

Uzupełnieniem były:

- rewizja finansowa, prowadzona przez Najwyższą Izbę Kontroli;
- szkolenia przygotowujące do zawodu księgowego.

Początkowe rozwiązania organizacji rachunkowości uwzględniały utworzenie Kasy Głównej i Buchalterii jako komórki podległej Centralnemu Sekretariatowi. Jeszcze przed utworzeniem getta, 30 kwietnia 1940 roku przyjęto, że za sprawy finansowe getta odpowiadał Salom Ser, który objął stanowisko kierownicze w Kasie Głównej, natomiast tzw. „patronem” (mającym prawo głosu w decydujących sprawach) był Chaim Runkowski (Sitarek, 2015, s. 94).

Centralna Buchalteria powstała jako samodzielna jednostka 1 października 1941 roku po wyeliminowaniu działu rachunkowości z uprzednio funkcjonującej Kasy Głównej i Buchalterii. W marcu 1941 roku kierownikiem Centralnej Buchalterii mianowany został Mieczysław Rosenblatt⁷, który w pracował w tej komórce do 28 stycznia 1942 roku. Następnie od 1 stycznia 1942 roku współkierownikiem został Naum Samelson⁸. Po przeniesieniu M. Rosenblatta do FUKR (Fach und Kontrollreferat – Referat Kontroli) do kierownictwa Centralnej Buchalterii dołączyli Aron Jankielewicz⁹ i Mojżesz Michał Rundberg¹⁰.

⁷ Mieczysław Rosenblatt – ur. 13.02.1893 r., organizator i kierownik Centralnej Buchalterii getta, od 11.08.1942 r. był członkiem prezydium NIK (później FUKR). Był wnukiem znanego łódzkiego fabrykanta Szai Rozenblatta, członkiem zarządu Towarzystwa Szerzenia Oświaty i Wiedzy Technicznej wśród Żydów. Przed wojną mieszkał przy ul. Piotrkowskiej 152, w getcie zamieszkał wraz ze swoją żoną Romaną i bratem Tadeuszem przy ul. Franciszkańskiej 12/21, dzieląc czteropokojowe mieszkanie z rodziną kierownika Kasy Głównej Salomona Sera oraz Arnoldem Mostowiczem (wówczas Moszkowiczem) i jego żoną Jadwigą. Obaj bracia zginęli w Auschwitz (Encyklopedia getta..., 2014, s. 178).

⁸ Naum Samelson – ur. 2.09.1893 r. w Lubartowie. Pracę w getcie rozpoczął 23.03.1940 r. w charakterze kierownika Wydziału Finansowego. W lutym 1941 r. po połączeniu Wydziału Finansowego z Wydziałem Gospodarczym otrzymał stanowisko szefa biura i pełnił je do czerwca 1941 r. Od czerwca 1941 r. do grudnia 1941 r. pracował w Vorstand Marysin. 1.01.1942 r. został przeniesiony do Centralnej Buchalterii jako główny z trzech kierowników. W ciągu 1940 r. brał udział w organizowaniu pierwszego spisu ludności oraz tworzeniu kart mlecznych dla dzieci i starców. Z żoną Sarą (ur. 1905) i synem Michałem (ur. 1924) mieszkał w getcie przy ul. Bazarowej 8/58 (tamże, s. 192).

⁹ Aron Jankielewicz – ur. 3.01.1900 r. 6.01.1940 r. został zatrudniony w Centralnej Buchalterii jako księgowy (buchalter). 28 sierpnia otrzymał nominację na jednego z trzech kierowników Centralnej Buchalterii. Księgowy, przed wojną mieszkał w żoną Ruchlą Regina z domu Engel (ur. 1901 r.) i dziećmi Abramem (ur. 1924 r.), Chaimem Dawidem (ur. 1924) i Jehudą (ur. 1933) w Łodzi przy ul. Gdańskiej 35, w getcie natomiast przy ul. Franciszkańskiej 44. Cała rodzina została wywieziona do Auschwitz w sierpniu 1944 r. Regina, Chaim i Jehuda zostali skierowani do komór gazowych. Aron znalazł się w obozie w Ebensee w Austrii (podobóz KL Mauthausen), gdzie zmarł 26.04.1945 r. Wojnę przeżył najstarszy syn Abram, który po wojnie wyemigrował do Australii (tamże, s. 100).

¹⁰ Mojżesz Michał Rundberg – ur. w Łodzi 30.11.1886 r. Pracę w Gminie Żydowskiej rozpoczął 7.10.1939 r. w pierwszej siedzibie Gminy w Łodzi w charakterze księgowego. Po utworzeniu getta podjął pracę w Kasie Głównej i Buchalterii. 1.01.1941 r. po wyodrębnieniu Centralnej Buchalterii został do niej przeniesiony, 28.08.1942 r. otrzymał nominację na jednego z trzech kierowników Centralnej Buchalterii. Z żoną Esterą (ur. 1886) i córką Bertą (ur. 1920) mieszkał w getcie przy ul. Berka Joselewicza 18/7, a następnie przy ul. Łagiewnickiej 37. Zginął w 1944 r. w Auschwitz (tamże, s. 189).

W centralnej Buchalterii pracowali również, co odnotowali archiwiści żydowscy opracowujący *Encyklopedię getta* (2014, s. 129), Izaak Lotenberg¹¹.

Funkcjonowanie Centralnej Buchalterii było zależne od działalności getta i przechodziło przemiany od pełnej centralizacji do częściowej lub całkowitej decentralizacji księgowości. Do 1944 roku pracownicy Centralnej Buchalterii uczestniczyli w prowadzeniu ewidencji oraz przygotowywaniu sprawozdań miesięcznych i rocznych wszystkich funkcjonujących w getcie instytucji i przedsiębiorstw. Ogółem obsługiwano od 120 do 150 takich jednostek. W Centralnej Buchalterii zatrudniano od 110, w 1942 roku, do 60, w 1944 roku, osób. W 1944 roku nacisk kładziono na kwestie obrotu kasowego, w mniejszym stopniu na zachowanie zasad rachunkowości (*Encyklopedia getta...*, 2014, s. 47).

Jak wynika z *Raportu z lustracji* opracowanego przez kontrolerów Najwyższej Izby Kontroli, zakres działania Wydziału Kasowo-Rachunkowego obejmował: „a) wpłaty i wypłaty na utrzymanie wszystkich wydziałów i instytucji gminnych; b) prowadzenie ogólnej rachunkowości wszystkich wydziałów, z wyjątkiem Wydziału Apropowizacji” (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Raport z lustracji*, k. 55).

Z treści cytowanego *Raportu...* wynika, że w Kasie Głównej byli zatrudnieni: główny kasjer, trzech pomocników kasjera, woźny, a w Centralnej Buchalterii: trzech księgowych, jeden urzędnik, woźny. Obrót kasowy w październiku 1940 roku wynosił 4 989 669,06 marek, ogólna suma księgowoń memoriałowych – ok. 5 000 000 marek, a ogólny obrót bilansowy w październiku ok. 10 000 000 marek (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Raport z lustracji*, k. 55).

Rachunkowość w getcie łódzkim była regulowana za pomocą wewnętrznych okólników opracowywanych przez Centralną Buchalterię (w tym w szczególności Komisję Organizacyjną) i raportów przesyłanych od jednostek organizacyjnych administracji żydowskiej oraz zakładów produkcyjnych (resortów).

W lipcu 1941 roku wydany został okólnik szczegółowo regulujący współpracę poszczególnych wydziałów z Centralną Buchalterią. Obejmował on i wyjaśniał kwestie raportowania, dokumentowania, wystawiania rachunków, księgowania otrzymanych rachunków, dokumentowania uznań, kredytowania, potrącania podatków, prowadzenia rachunków pensji urzędników i robotników, zaliczek, pożyczek, zadłużeń pracowników (APŁ, PSŻ, sygn. 2392, *Okólniki w sprawach finansowych*, k. 10–12). W tabeli 1 przedstawiono treść tej regulacji.

¹¹ Izaak Lotenberg – ur. 1901 r., na początku istnienia getta zatrudniony w Centralnej Buchalterii, od 12.06.1941 r. jako kierownik administracyjny Wydziału Budowlanego, następnie przez krótki czas referent FUKR, później szef Biura Resortu Tekstylnego. Z wykształcenia księgowy, z żoną Fanią (ur. 1907) oraz córką Elżbietą (ur. 1930) mieszkał w getcie przy ul. Wrześnińskiej 26 i Wrześnińskiej 11. Wojnę przeżyła jedynie Elżbieta, której świadectwo o śmierci rodziców znajduje się Yad Vashem. Izaak Lotenberg przypuszczalnie został zamordowany w Auschwitz, natomiast Fania zmarła z wycieńczenia w maju 1945 r. w obozie w Brnie (tamże, s. 129).

Tabela 1. Regulacja rachunkowości w getcie łódzkim w 1941 roku

Zadanie	Charakterystyka
Raportowanie	„Wydziały i Resorty obowiązane są codziennie nadsyłać do Centralnej Buchalterii raporty memoriałowe i kasowe za dzień poprzedni. Jeżeli Wydział nie nadsyła raportów w terminie 2-dniowym, winien wyjaśnić Centralnej Buchalterji powód zwłoki. Punktualne nadsyłanie materiału jest szczególnie ważne na ultimo każdego miesiąca. Jeżeli w ostatnich dniach przed końcem miesiąca nie było zaszłości w jakimś Wydziale, Wydział ten winien zawiadomić o tym Centralną Buchalterię najpóźniej dnia 1-go następnego miesiąca. Wydziały, wykazujące niewielkie obroty, mogą być zwolnione z obowiązku codziennego raportowania po uprzednim porozumieniu się z Centralną Buchalterią”.
Dokumentowanie	„W rubryce «Beleg [niem. dowód]» – raportu memoriałowego należy podać datę i numer dokumentu, będącego podstawą zapisu. Księgowanie bez powołania się na dokument jest niedopuszczalne. Treść winna być podawana wyczerpująco i przejrzysto”.
Wystawianie rachunków	<p>„Wydział wykonujący dostawę lub świadczenie winien wystawić rachunek zaraz po dokonaniu dostawy lub świadczenia, najpóźniej następnego dnia. Oryginał rachunku należy skierować bezzwłocznie do obciążonego Wydziału. Odnośna pozycja winna figurować tegoż dnia w raporcie memoriałowym dla Centralnej Buchalterii z załączeniem odpisu rachunku. Jeżeli obciążenie następuje na podstawie kilku rachunków łącznie, dotyczących się tego samego Wydziału, może ono być podane w globalnej kwocie. W tym wypadku musi być dołączona do raportu specyfikacja poszczególnych pozycji z podaniem nr., daty i sumy każdego rachunku.</p> <p>Uwaga I. Rachunki wystawione w ostatnim dniu miesiąca winny figurować w raporcie memoriałowym z tegoż dnia. Nie wolno wystawiać rachunków w jednym miesiącu i księgować w następnym.</p> <p>Uwaga II. Wszystkie Wydziały winny powoływać się w wystawionych rachunkach na Nr. I datę zlecenia, na skutek którego wykonana była usługa wzgl. Świadczenie.</p> <p>Uwaga III. Rachunki za dostawy lub świadczenia wykonane dla pododdziałów winny być z reguły kierowane do centrali danego Wydziału; np. rachunki dla poszczególnych szkół winny być kierowane do Wydziału Szkolnego; rachunki dla poszczególnych komisariatów winny być przesyłane do Komendy Służby Porządkowej. Centrale Wydziałów przeprowadzą we własnym zakresie kontrolę, czy roboty zostały dokonane w ich pododdziałach zgodnie w otrzymanymi rachunkami.</p> <p>Najdalej w ciągu 3 dni po otrzymaniu rachunku Wydział winien uznać w raporcie memoriałowym dla Centralnej Buchalterii Wydział, który wystawił rachunek”.</p>

Zadanie	Charakterystyka
Księgowanie otrzymanych rachunków	„ <u>Uwaga</u> . Jeżeli Wydział został obciążony niesłusznie/np. nie otrzymał fakturowanego towaru, został niewłaściwie obciążony zamiast innego Wydziału i t.p., wówczas winien odesłać rachunek, wyjaśniając jednocześnie motywy zwrotu, a odpis wyjaśnienia skierować do Centralnej Buchalterii. Jeżeli obciążony Wydział kwestionuje otrzymany rachunek (np. z powodu wygórowanych cen) winien pomimo to uznać sumę kwestionowanego rachunku w pełni, natomiast oddzielnie zaksięgować uzyskaną bonifikatę. Sporne rachunki leżą czasami miesiąc bez załatwienia. Taka metoda powoduje chaos. Centralna Buchalteria apeluje do pp. Kierowników, by polecili swym księgowym ściśle przestrzeganie niniejszego zlecenia”.
Dokumentowanie uznań	„Wydział, który otrzymał rachunek, nie wystawia noty kredytowej, natomiast obowiązany jest powołać się w raporcie memoriałowym na Nr. i datę rachunku wzgl. Dokumentu. Nie wolno umieszczać w raporcie globalnych, dowolnie łączonych i nie wyspecyfikowanych pozycji. Uznanie mogą globalne, o ile dołączona jest specyfikacja zawierająca Nr., datę i sumę każdego rachunku, wchodzącego w skład globalnej kwoty”.
Kredytowanie	„Jeżeli uznanie następuje nie na podstawie dokumentu, otrzymanego z innego Wydziału, lecz z własnej inicjatywy Wydziału, wówczas Wydział ten winien sporządzić notę kredytową. Oryginał noty należy przesłać uznanemu Wydziałowi, odpis zaś dołączyć do raportu memoriałowego dla Centralnej Buchalterii. Po otrzymaniu noty kredytowej Wydział nie sporządza rachunku lub innego dokumentu obciążającego, natomiast w najbliższym raporcie memoriałowym księguje obciążenie z powołaniem się na Nr. i datę otrzymanej noty kredytowej. Przykład. Wydział A dostarcza Wydziałowi B pozostałe z produkcji odpadki, których wartości nie zna. Wydział A nie wystawia rachunku, bo nie zna ceny, natomiast Wydział B wycenia otrzymane odpadki, przesyła Wydziałowi A notę kredytową i uznaje go w najbliższym raporcie memoriałowym dla Centralnej Buchalterii, do którego dołącza odpis noty. Po otrzymaniu noty kredytowej Wydział A nie wystawia rachunku za wysłany towar, lecz obciąża Wydział B z powołaniem się na Nr. i datę noty kredytowej”.
Potrącenia podatków	„Wydziały, podejmujące pensje pracowników z Kasy Głównej na podstawie list płacy, uznają w raporcie kasowym Kasę Główną otrzymaną kwotą netto. Wypłatę pensji rozchodują w kasie w teje wysokości. Natomiast potrącenia podatków dochodowego i pogłównego, jak również zaliczek księgują memoriałowo, obciążając rachunek pensji i uznając Wydział Finansowo-Gospodarczy z tytułu potrąconych zaliczek. Kasa Główna księguje wyłącznie kwotę wypłaconych poborów, nie księguje zaś potrąceń. Na listach wypłat przedkładanych Kasie Głównej winny być jednak potrącenia uwidocznione”.

ciąg dalszy tabeli 1

Zadanie	Charakterystyka
Rachunek pensji i zaliczek personelu	„Na rachunek pensji (Gehälter) należy księgować wszelkie wypłaty poborów urzędniczych, dokonane na podstawie ogólnych list wypłat poszczególne okresy, za tym wypłaty dekadowe lub półmiesięczne, również wypłaty uskutecznione na poczet nieustalonych pensji. Na rachunku zaliczek personelu (Gehalt – Vorschuss) winny figurować kwoty pobrane przez urzędników przedterminowo, podlegające bądź opłacie ratalnej, bądź potrąceniu jednorazowemu z najbliższej wypłaty. Uwaga: Niektóre Wydziały księgują zaliczki personelu na rachunku Pożyczek. Wydziały te winny bezzwłocznie przeksięgować odnośne kwoty z rachunku Pożyczek na rachunek Zaliczek i Personelu”.
Rachunek pożyczek	„Rachunek pożyczek (Anleihen – Konto) winien wykazywać wyłącznie pożyczki udzielone różnym osobom jako dłużnikom”.
Rachunek zaliczek robotników	„Na rachunek «Lohn – Vorschuss» księguje się wszelkie kwoty wypłacone robotnikom, a nie wynikające z dokładnego obliczenia należności. Rachunek ten obejmuje zarówno kwoty nie stanowiące kosztów produkcji, wypłacone robotnikom ze względów społecznych, jak i kwoty stanowiące w przybliżeniu równowartość faktycznie wykonanej, lecz jeszcze nie obliczonej pracy”.
Zadłużenia pracowników przeniesionych	„Jeżeli pracownik przeniesiony do innego Wydziału pozostał dłużny za pobrane zaliczki lub z innego tytułu, należy wystawić notę i obciążyć ten drugi Wydział kwotą zadłużenia. [...] Jeżeli pracownik został przeniesiony do rezerwy, kwotą zadłużenia należy obciążyć Kasę Główną, przesyłając kasie głównej notę debetową. Na odwrót Kasa Główna wystawia notę debetową na kwotę zadłużenia pracownika przeniesionego z rezerwy do Wydziału. W wypadku, gdy dług jest płatny w ratach, należy dany Wydział zawiadomić również o warunkach spłaty. Zadłużenia nieściągalne byłych pracowników winien Wydział wyksięgować we własnym zakresie na rachunek pensji”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie okólnika Centralnej Buchalterii, z zachowaniem oryginalnej pisowni, *Okólniki w sprawach finansowych* (APŁ, PSŻ, sygn. 2392, k. 10–12).

Jedną z bardziej rozbudowanych jednostek żydowskiej administracji getta był Wydział Apropowizacji, składający się z działu Buchalterii Blokowej (tzw. przydziałowej) oraz Buchalterii (Biura) Centralnej. W dziale Buchalterii Blokowej funkcjonowała kasa oraz księgowość punktów rozdzielczych i sklepów nabałowych. Kasy były podzielone na trzy okręgi, których zasięg terytorialny odpowiadał administracyjnemu podziałowi getta. Kasy uruchomiano po ogłoszeniu wydawania nowej racji żywnieniowej, przyjmowano wówczas wpłaty od komitetów domowych i jeszcze tego samego dnia przekazywano je do głównej kasy Wydziału Apropowizacji. Księgowość dzieliła się na (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Kwestionariusz...*, k. 1–2):

- Referat Personalny, w którym prowadzono ewidencję pracowników Buchalterii Blokowej oraz sterowano przydziałami pracy poszczególnych osób.

- Referat Ewidencji Ludności, którego pracownicy prowadzili kartotekę mieszkańców getta i aktualizowali zawarte w niej dane, na podstawie informacji pochodzących od Wydziału Meldunkowego.
- Referat Kartotek, obejmujący kartotekę komitetów domowych, która odzwierciedlała zapisy w księgach rachunkowych tych komitetów oraz kartotekę towarową dla poszczególnych punktów rozdzielczych i sklepów nabiałowych.
- Referat Kart Nabiałowych wydawał karty i prowadził kontrolę kart mlecznych i maślnych dla dzieci do lat trzech oraz kart chlebowych przyznawanych na podstawie talonów lekarskich.
- Referat Punktów Rozdzielczych sprawował nadzór nad działalnością tych punktów, kontrolując prowadzoną w nich dystrybucję oraz wpłaty gotówkowe.
- Referat Sklepów Nabiałowych – prowadzono tu kontrolę stanu gotówki i sprzedaży na podstawie odcinków kart dziecięcych i chorobowych.

Buchalteria Centralna składała się Referatu Personalnego, Referatu Kasowego, Referatu Kontrolki Oddziału Mięsa, Referatu Paszy dla Koni, Referatu Statystycznego i Referatu Archiwalnego (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Kwestionariusz...*, k. 1–2).

W lipcu 1940 roku w Buchalterii Blokowej zatrudniano 41 osób, a w grudniu 68 osób. W Buchalterii Centralnej pracowało w lipcu 1940 roku 27 osób, a w grudniu tego roku 46 osób (*Kronika getta...*, t. V, 2009 s. 98). Mniej rozbudowane komórki organizacyjne zajmujące się prowadzeniem rachunkowości funkcjonowały w innych jednostkach getta, np. w Wydziale Gazowym wydzielono Dział Buchalteryjno-Kasowy, w Wydziale Zasiłków – Kasę i Buchalterię, prowadzące rozliczenia pieniężne z Centralą i przyjmujące zwrotne zasiłki.

W „Raporcie lustracji Głównej buchalterii punktów rozdzielczych przy Wydziale Towarów i Chleba” przygotowanym przez Najwyższą Izbę Kontroli wskazany jest szczegółowy zakres rachunkowości prowadzonej przez jedną z komórek Wydziału Apropowacji – wymieniony wyżej Referat Punktów Rozdzielczych (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Raport lustracji Głównej buchalterii*, k.176). Składały się na nią:

- 1) dziennik ogólny systemu amerykańskiego, obejmujący wszystkie operacje punktów;
- 2) raporty obrotów dziennych dla Centrali Buchalterii;
- 3) dziennik obejmujący dostawy towarów kolonialnych do punktów na podstawie rachunku Wydziału Kolonialnego;
- 4) dziennik obejmujący dostawy warzyw do punktów na podstawie rachunków Wydziału Warzyw;
- 5) dziennik obejmujący sprzedaż towarów (faktycznie przydział na racje żywnościowe) sporządzony na podstawie raportów dziennych punktów sprzedaży;
- 6) dziennik obejmujący wpłaty utargu przez punkty rozdzielcze do kas Wydziału Kolonialnego i Warzywnego;
- 7) księgi kontowe Punktów Rozdzielczych, zawierające po stronie debetowej dostawy towarów kolonialnych, warzyw i chleba sumarycznie, po stronie zaś kredytowej rozchód produktów tych na podstawie przydzielonych racji (a nie rzeczywistego rozchodu w punktach rozdzielczych);
- 8) księgi składowe (w formie kartoteki) zawierające dostawy i rozchody produktów w punktach rozdzielczych.

W wyniku reorganizacji struktur getta w 1943 roku zmienione zostały zasady organizacji rachunkowości. Od 1 stycznia tego roku wszystkie wydziały administracji żydowskiej oraz zakłady produkcyjne zostały zobowiązane przez Ch. Rumkowskiego do prowadzenia rachunkowości we własnym zakresie, obejmującej następujące księgi rachunkowe (APŁ PSŻ, sygn. 2350, *Pouczenie*, k. 142):

- 1) księgę inwentarzową;
- 2) dziennik kasowy;
- 3) memoriał;
- 4) dziennik przychodu towarów (wartościowo bez uwzględniania ilości towarów);
- 5) dziennik rozchodu towarów;
- 6) dziennik zbiorowy;
- 7) księgi pomocnicze: wierzycieli, dłużników, wydziałów, wydatków, wpływów, na zaliczki urzędników i robotników.

Szczegółowe rozwiązania rachunkowości obowiązujące w getcie łódzkim od 1 stycznia 1943 roku przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Rozwiązania rachunkowości obowiązujące w getcie łódzkim od 1 stycznia 1943 roku

Księga/ operacja	Charakterystyka zapisów
Inwentarzowa	„do której zapisuje się stan majątkowy na dzień 1 1. 1943 Kolejność wartości składników majątkowych ujęta jest okólnikiem dotyczącym sporządzenia remanentów”.
Kasa	„Resorty i Wydziały prowadzą od dnia 1 stycznia 1943 jedną książkę kasową tabelaryczną (amerykanka). Resorty i Wydziały nie posiadają własnych kas — wyjątek stanowią: Poczta, Bank, O. D.*, które mają kasy filialne. Wszelkie wypłaty robotnikom na podstawie list wypłat, jak również rozliczenia z wydatków z funduszy rezerwowych mogą być dokonywane jak dotychczas, jedynie za pośrednictwem C. B.** Przy każdorazowym zapotrzebowaniu pieniędzy C. B. otrzymuje zestawienie wydatków (w 2 egzemplarzach) wraz z odnośnymi dokumentami. Jeden egzemplarz zestawienia poświadcza C. B. i takowy zwraca, zatrzymując oryginalne dokumenty. Rozliczenie z wydatków winno nastąpić co najmniej raz dekadowo, na ultimo zaś każdego miesiąca fundusz rezerwowy musi być uzupełniony do pierwotnej wysokości. Zainkasowane sumy muszą być księgowane natychmiast i odprowadzane do Kasy Głównej co najmniej raz dekadowo bez żadnych potrąceń. Przelewanie wpływów do K. G. za ostatnie dni miesiąca nie może nastąpić później jak dnia 1-go następnego miesiąca. W ostatnich dniach miesiąca pozostałe zainkasowane sumy w całości muszą być odprowadzane do Kasy Głównej. Przy wpłatach do Kasy Głównej muszą być odpowiednie zestawienia. Na przychód i rozchód Kasy wystawiane są asygnaty kasowe poparte podpisami wzgl. pokwitowanymi dokumentami. Asygnaty kasowe muszą być przed dokonaniem wpłaty wzgl. wypłaty podpisane przez kierownika wzgl. jego zastępcę”.

Księga/ operacja	Charakterystyka zapisów
Memoriał	„Do memoriału wnoszone są zapisy nieobjęte specjalnymi dziennikami”.
Dziennik przychodu towarów (wartościowo)	„Do dziennika przychodu towarów wnoszone są wartościowo wszelkie zapisy przychodu towarów i materiałów, poparte odpowiednimi dokumentami. W razie braku dokumentów sporządza się dokumenty wewnętrzne. Wszystkie rubryki muszą być sumowane. Stwierdzone przy odbiorze manco musi być ujęte protokolarnie. Odpis protokołu przesyła się dostawcy, który na podstawie tego dokumentu przeprowadza odnośne księgowanie na manco towarowe. Odbiorca księguje wartość faktycznie otrzymanego towaru”.
Dziennik rozchodu towarów (wartościowo)	„Do dziennika rozchodu towarów wnoszone są do odpowiednich rubryk wszelkie zapisy rozchodu towarów i materiałów do wydziałów, dłużników, na koszty własne, zaliczki oraz manco własne i t. p. Wszelkie zapisy muszą być uzasadnione dokumentami (kwitami przesyłkowymi, protokołami [...]). Wszelkie rubryki muszą być sumowane”.
Dziennik zbiorowy	„Z powyższych dzienników wnoszone są miesięcznie sumy poszczególnych rubryk do Dziennika Zbiorowego. Do obrotów bieżącego miesiąca, uprzednio zesumowanych, dodaje się obroty poprzednich miesięcy. Dziennik zbiorowy rozpoczyna się od zapisu Bilansu Otwarcia”.
Książki pomocnicze	„Resorty i Wydziały prowadzą książki pomocnicze dla: Wydziałów, dłużników, wierzycieli, wpływów, na zaliczki urzędników i na zaliczki robotników. Zapisy te mogą być wnoszone do oddzielnych zeszytów wzgl. na karty. Poszczególne książki ewentualnie karty muszą być bilansowane odpowiednimi kontami książki głównej”.
Księgowość składowa	„Resorty i Wydziały niezależnie od ksiąg powyższych obowiązane są do prowadzenia następujących ksiąg towarowych; a) księga przychodu towarów ilościowo i wartościowo [...], b) księga rozchodu towarów ilościowo i wartościowo [...], c) księga składowa (ew. karty), d) księga produkcji i kalkulacji (ew. karty). Zapisy do ksiąg składowych i produkcji wnoszone są z ksiąg przychodu i rozchodu towarów i bilansowane są rubrykami „ilość”. Odbiorca księguje faktycznie otrzymaną ilość towaru. Księgi produkcji i kalkulacji dostosowane są do potrzeb danego resortu”.
Zapisy dla towarów powierzonych	„Wszelkie omawiane dotychczas książki odnoszą się jedynie do zapisów obejmujących towary i materiały własne. Dla towarów i materiałów powierzonych zaprowadza się: 1) dziennik przychodu i rozchodu towarów powierzonych, 2) książkę składową (ew. karty), 3) książkę produkcji i kalkulacji (ew. karty). Powyższe książki ew. karty prowadzone są ilościowo i bilansowane są odpowiednio dziennikami”.

ciąg dalszy tabeli 2

Księga/ operacja	Charakterystyka zapisów
Uzgadnianie prawidłowości zapisów międzywydziałowych	„Każdego 15 i 30/31 dnia miesiąca Resorty i Wydziały jako dostawcy wysyłają Resortem i Wydziałom odbierającym wyciągi z kont, obejmujące wyłącznie zapisy dotyczące swoich dostaw „nostro”. Wyciągi te muszą być natychmiast skontrolowane. Niezgodności muszą być natychmiast po porozumieniu uzgadniane i korygowane. Wyciągi obejmują: datę zapisy, Nr. kwitu przesyłkowego, sumę”.
Bilanse	„Każdy Resort i Wydział układa co miesiąc bilanse pg jednolitego szematu*** wraz z załącznikami wpływów i wydatków. Bilanse te muszą być najpóźniej do każdego 10-go następnego miesiąca przesyłane Centralnej Buchalterii. Co miesiąc najpóźniej do 10-go następnego miesiąca Resorty i Wydziały sporządzają na podstawie ksiąg składowych remanent, wyceniając i obliczając, a wartość w ogólnej sumie podają C. B.”.
Ceny	„Resorty i wydziały otrzymują towary i materiały za kwitem przesyłkowym z podaniem ceny. Wyroby własnej produkcji wyceniane są po cenie własnej t j. wartości materiału i robocizny plus generalia. Ceny za miesiąc styczeń i luty — remanentowe z dn. 31 XII. 42 roku plus generalia co do wysokości których należy porozumieć się z C. B. W następnych miesiącach oparte będą jak następuje: za marzec robocizna, surowce plus generalia w styczniu, na kwiecień robocizna, surowce plus generalia w lutym i t d. Ogólną sumę kwitu przesyłkowego należy zaokrąglić do 5 fenigów. Przy końcówkach do 2 i 7 fenigów zaokrągliła się w dół, przy końcówkach od 3 i 8 fenigów w górę”.
Wpływy i wydatki na rachunek innych Wydziałów	„Potrącenia z listy wypłat z tytułu świadczeń na rzecz innych Wydziałów, a nie objęte rachunkami Lohn-Gehaltvorschuss, jak: K-to komornego, podatki dochodowy, zadłużenie za kupioną odzież i t.p, księgowane są na rachunek odnośnych Wydziałów. Wpływy i wydatki na rzecz innych Wydziałów księgowane są na r-k odnośnych Wydziałów za uwiadomieniem”.
Zaliczki	„Wewnętrzne zaliczki do dekady dla urzędników oraz do wypłaty dla robotników, które winny być potrącane przy najbliższej wypłacie, nie są rozchodowane w książce kasowej, a prowadzone w podręcznej książce kasowej i doliczane do stanu kasy”.
Wypłata robotnikom	„Ostatnia wypłata robotnikom za 1942 obejmować winna okres 5-cio dniowy, t. j. za czas od 27 do 31 12 1942, zaś pierwsza wypłata 1943 roku okres 9-cio dniowy, t. j. od I do 9 stycznia 1943, następne wypłaty obejmują okresy tygodniowe od niedzieli do soboty włącznie, wzgl. dekadowe”.

* Rozwinięcie skrótu nieznanne.

** C.B. – Centralna Buchalteria.

*** Szemat – wzorzec, schemat.

Uzupełnieniem powyższych zasad organizacji rachunkowości w getcie łódzkim był wykaz kont (APŁ PSŻ, sygn. 2350, *Kontenverzeichnis*, k. 65):

1. Kasa (*Kasse*)
2. Towary i materiały (*Waren und Materialien*)
3. Wyroby gotowe (*Ausgeführte Arb.*)
4. Wynagrodzenia robotników (*Löhne*)
5. Wynagrodzenia urzędników (*Gehälter*)
6. Należności (*Debitoren*)
7. Zobowiązania (*Kreditoren*)
8. Wewnętrzne rozrachunki (*Innere Verrechnungen*)
9. Zaciągnięte pożyczki i zaliczki na wynagrodzenia (*Anleihen und Gehaltsvorschüsse*)
10. Zaliczki na wynagrodzenia robotników (*Lohnvorschüsse*)
11. Wynagrodzenia urzędników do rozliczenia (*Gehälter zur Verrechnung*)
12. Wynagrodzenia robotników do rozliczenia (*Lohne zur Verrechnung*)
13. Opłaty obce (*Fremden – Inkasso*)
14. Przychody (*Einnahmen*)
15. Wydatki (*Ausgaben*)
16. Niedobory i nadwyżki towarów (*Waren Manko Superato*)
17. Centrala albo wydziały (*Zentrale oder Abteilungen*)

Obowiązujący w getcie łódzkim wykaz kont był indywidualnym opracowaniem żydowskich księgowych zatrudnionych w Centralnej Buchalterii i różnił się od rozwiązań przyjętych w planach kont, obowiązujących w przedsiębiorstwach działających na ziemiach polskich włączonych do III Rzeszy oraz do Generalnego Gubernatorstwa (Gater i in., s. 10–12; Turzyński, 2014, s. 229–233).

6. Rewizja finansowa w getcie łódzkim

Za realizację procedur rewizji finansowej w getcie łódzkim odpowiadała Najwyższa Izba Kontroli, powołana 6 listopada 1940 roku. Była ona samodzielną komórką, podlegającą bezpośrednio Ch. Rumkowskiemu. Miała rozległe uprawnienia kontrolne, co czyniło ją instytucją nadrzędną w stosunku do innych wydziałów. Naczelnym organem Izby była Komisja Główna, składająca się z dziewięciu członków, obok których pracowało początkowo 13 kontrolerów (*Kronika getta...*, t. 5, 2009, s. 321). W trakcie działalności Izba została podzielona na cztery referaty oraz sekretariat kontrolujący ich pracę. W zakresie kontroli agend getta podstawowe znaczenie miał referat Buchalterii Kontrolnej, w którym – w późniejszym okresie – było zatrudnionych 17 księgowych – rewidentów. Przeprowadzali oni kontrole, zarówno doraźne, np. na zlecenie kierownika danego referatu lub decyzji przewodniczącego Komisji Główniej, jak i planowane kontrole we wszystkich resortach pracy i wydziałach administracji. W referacie

Buchalterii Kontrolnej była wykorzystywana rozbudowana kartoteka towarowa obejmująca informacje o aprowizacji. Rewidenci przeprowadzali kontrolę stanu towarów i środków pieniężnych wydziałów administracji. Materiały zgromadzone przez rewidentów były podstawą sporządzania stałych tygodniowych sprawozdań przekazywanych do Ch. Rumkowskiego. Kontrolerzy Izby posiadali specjalne legitymacje, umożliwiające im wkroczenie do wszystkich pomieszczeń urzędów i mieszkań. Do końca 1940 roku komórka znajdowała się w stanie organizacji i w pełni rozwinęła swoją działalność dopiero w 1941 r. (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Kwestionariusz...*, k. 96–97).

Ramy działalności „buchalterów – rewidentów” zatrudnionych w Najwyższej Izbie Kontroli były określone stosownym regulaminem przyjętym na posiedzeniu prezydium Najwyższej Izby Kontroli w dniu 20 sierpnia 1942 roku (APŁ, PSŻ, sygn. 509, *Protokół nr 2 z posiedzenia prezydium*, k. 36, k.36a, k. 37).

Zgodnie z przyjętym regulaminem rewizje prowadzili „buchalterzy – rewidenci”. Badania takie miały charakter doraźny lub dotyczyły całokształtu działalności gospodarczej badanej placówki. Szczególny nacisk kładziono „na skrupulatne zbadanie prawidłowości wszelkich zapisów i zestawień oraz na rzetelność dowodów i dokumentów i zgodność ich ze stanem faktycznym”. Wynik rewizji miał być zawarty w „dokładnym sprawozdaniu, sporządzonym zgodnie z przyjętymi powszechnie zasadami”. W razie realizacji „specjalnego zalecenia” rewidenci mogli przeprowadzać analizę „kalkulacji kosztów własnych” oraz wyciągać wnioski odnośnie do „rentowności placówki”. Ogólne sprawozdanie przygotowywane przez rewidentów zawierało „ocenę sprawności pracy placówki”, „wnioski o celowości i o gospodarczej zasadności jej istnienia” oraz „propozycje zmian w całokształcie lub szczegółach jej organizacji”. Kontrole przeprowadzane przez rewidentów odbywały się wyłącznie na podstawie „każdorażowo pisemnego upoważnienia Prezydium” Najwyższej Izby Kontroli (APŁ, PSŻ, sygn. 509, *Protokół nr 2*, k. 36a).

Odrębną, rozbudowaną częścią regulaminu były przepisy porządkowe. Rewidenci mieli dbać, aby „praca ich własna jak i pracowników kontrolowanej placówki odbywała się w atmosferze spokojnej i obopólnego zrozumienia, przy maksimum umiaru, cierpliwości i wyrozumiałości”. Swoje czynności rewidenci powinni wykonywać w taki sposób, aby „tok pracy kontrolowanej placówki nie uległ zahamowaniu”. W razie gdy kierownictwo kontrolowanej placówki zwracało się do rewidenta o przerwanie czynności, aby nie utrudniać pracy, wówczas rewident „przerzywa pracę, nie ma jednak prawa opuścić lokalu i winien natychmiast telefonicznie lub przez gońca prosić referenta o instrukcje” (APŁ, PSŻ, sygn. 509, *Protokół nr 2*, k. 36a). W regulaminie zastrzegano, że rewidenci nie mają prawa do przeprowadzania rewizji osobistych i dokonywania przesłuchań, nawet w razie ujawnienia popełnienia przestępstwa. W takim przypadku byli zobowiązani do natychmiastowego zawiadomienia o tym swoich przełożonych. Rewidenci nie byli uprawnieni do wydawania zarządzeń bez uprzedniego porozumienia się z przełożonymi. W razie przekroczenia przepisów regulaminu i otrzymanych instrukcji, biegli rewidenci mieli być surowo karani, w szczególności „w przypadku żądania lub przyjmowania w kontrolowanym wydziale lub resorcie przydziałów lub świadczeń

(np. dodatkowych zup), będą rewidenci i kontrolerzy bezzwłocznie skreśleni z listy urzędników Gminy, a w razie stwierdzenia w ich czynie przestępstwa, pociągnięci do odpowiedzialności karno-sądowej” (APŁ, PSŻ, sygn. 509, *Protokół nr 2*, k. 36a).

Obok regulaminów pracy rewidentów zachowały się także ich raporty, z których jeden dotyczył rewizji księgowości w Wydziale Apropowizacji:

W dniu 3. XII. 1940 przystąpiono do kontroli księgowości w Wydziale Apropowizacji. Kontrolę rozpoczęto od ruchu towarowego, do którego to celu zażądano od buchalterii Wydziału Apropowizacji materiału dotyczącego przychodu i rozchodu towarów. Wydział Apropowizacji nie posiadał uporządkowanego archiwum i dopiero na skutek naszych żądań przystąpiono do zorganizowania archiwum. Po zbadaniu materiału, dostarczonego nam częściowo stwierdziliśmy niedostateczność istniejących ksiąg magazynowych oraz brak ogólnej książki składowej i z tego powodu zaszła konieczność odtworzenia faktycznego przychodu i rozchodu towarowego celem ustalenia stanu faktycznego poszczególnych produktów i uzgodnienia go z remanentem rzeczywistym (APŁ, PSŻ, sygn. 511, *Raport w związku z rewizją*, k. 2–3).

Rewidenci odtworzyli wartość dostaw towarów na podstawie chronologicznych, dziennych raportów Centrali, rozchód natomiast na podstawie rachunków sprzedaży towarów jednostkom prywatnym oraz instytucjom gminnym, uzgodnionych sumarycznie z dziennikami sprzedaży. Na tej podstawie stwierdzili „stan książkowy” na określony dzień, porównali go ze stanem faktycznym wskazanym przez Wydział Apropowizacji, a rezultat porównania przedstawili w postaci zestawienia. Następnie, jak zapisano w przytaczanym raporcie:

Po prawie całkowitym opracowaniu głównego materiału dowodowego, uwidocznionego w dziennikach sprzedaży, tj. w momencie kiedy się nam zdawało, że znajdujemy się w ostatniej fazie kontroli towarowej, zaprosiliśmy w dniu 3.IV. br. kierowników buchalterii rewidowanego Wydziału celem skontrolowania kompletności dostarczonego nam materiału dowodowego i dopiero wtedy się okazało, jak wynika z załączonego oświadczenia wspomnianych buchalterów, że istnieje jeszcze cały szereg materiału, nie ujęty dziennikami sprzedaży [...] W trakcie przekazywania nam wyżej wymienionego, dodatkowego materiału, stwierdzono jednak brak 747 dowodów rozchodowych oraz całego szeregu not kredytowych, co których przypuszczamy, że nie dadzą się one w całości odszukać, wobec czego końcowy wynik nie dałby pełnego obrazu stanu towarowego i tym samym uważamy kontynuowanie podjętej pracy w wytworzonych obecnie warunkach za niecelowe (APŁ, PSŻ, sygn. 511, *Raport z związku z rewizją*, k. 2–3).

7. Szkolenia w zakresie rachunkowości w getcie łódzkim

W archiwach zachowały się jedynie nieliczne świadectwa, dotyczące przebiegu nauczania rachunkowości w getcie łódzkim, niemniej można na ich podstawie stwierdzić, że szkolenia te były prowadzone zarówno przez Wydział Szkolnictwa, funkcjonujący w ramach administracji getta, jak i prywatną osobę – autora przedwojennych podręczników do nauczania rachunkowości, który został osadzony w getcie.

Rachunkowości nauczano w miejscu szczególnym, mianowicie w więzieniu funkcjonującym w getcie, a na takie zajęcia mogła uczęszczać jedynie młodzież w wieku do dwudziestu lat. Nadmienić należy, że obok rachunkowości nauczano w więzieniu wyłącznie języka żydowskiego, religii i moralności. Nauka odbywała się codziennie w wymiarze czterech godzin (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Streszczenie raportu lustracji Wydziału Szkolnictwa Przełożonego Starszeństwa Litzmannstadt, dokonanej przez buchaltera – rewidenta M. Tamarina*, k. 144).

Postulowano także, aby rozszerzyć nauczanie rachunkowości, zwłaszcza w języku niemieckim, wskazując na zasadność

[...] założenia przez Wydział [Szkolnictwa] także kursów dokształcających i dla dorosłych, mianowicie:

1. kursów wieczorowych języka niemieckiego dla urzędników Gminy w związku z obowiązkowym prowadzeniem tak księgowości jak i korespondencji w tym języku.
2. kursów księgowości, korespondencji i nauk teoretycznych połączonych z tym dla pracowników urzędów Getta, gdyż znaczna część pracowników obecnie czynnych posiada stosunkowo słaby zasób nauk teoretycznych w tym kierunku (APŁ, PSŻ, sygn. 510, *Streszczenie raportu lustracji Wydziału Szkolnictwa Przełożonego Starszeństwa Litzmannstadt, dokonanej przez buchaltera – rewidenta M. Tamarina*, k. 154).

Na uwagę zasługuje także reklama kursów prowadzonych przez Henryka Lubińskiego¹² dla adeptów księgowości w getcie łódzkim, znajdująca się w zasobach archiwum YIVO w Nowym Jorku w kolekcji Nachmana Zonabenda (Archives YIVO...). Wynika z niej, że w żydowskiej dzielnicy zamkniętej oferowano szkolenia z zakresu m.in. księgowości podwójnej, podwójnej włoskiej, amerykańskiej, przebitkowej oraz rachunków handlowych.

Podsumowanie

Większość współczesnych badań nad Holocaustem prowadzonych przez historyków rachunkowości dotyczy kwestii wykorzystywania rachunkowości przez nazistowskich i faszystowskich biurokratów. Wina nazistowskich organizacji biurokratycznych, zarówno cywilnych, jak i wojskowych, które uczestniczyły w Holokauście, została udowodniona na podstawie wielu badań, w których wykazano rozwiązania pozwalające na oddzielenie działań administracyjnych od ich morderczych skutków, zarówno na poziomie operacyjnym, psychicznym, jak i moralnym (Lippman, Wilson, 2013). Według R.K. Fleischmana i W. Funnella (2007, s. 384) rachunkowość umożliwiała odstępianie od obowiązujących zasad moralnych, co „było nie tylko sposobem przyspieszenia Zagłady Żydów, ale także jednym ze środków, dzięki którym ludzie, którzy nie mieli bezpośredniego udziału w morderstwie milionów Żydów, byli w stanie oddzielić się od celów i konsekwencji ich pracy”.

¹² H. Lubiński był autorem podręcznika dla szkół i kursów handlowych oraz dla samouków pt. *Księgowość (Buchalterja) podwójna włoska* (1923).

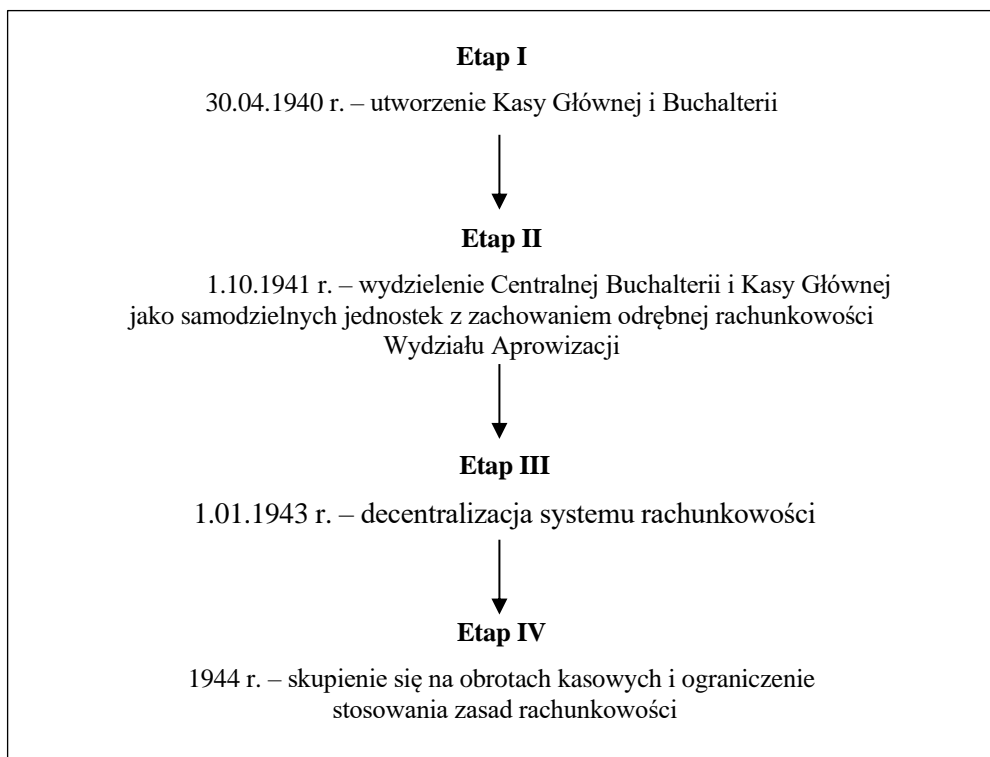
Badanie organizacji rachunkowości getta, którego wyniki przedstawiono w niniejszym artykule, zostało przeprowadzone z perspektywy rozwiązań przyjętych w getcie przez żydowskich księgowych, a nie – jak w przypadku większości dotychczasowych badań – z punktu widzenia sprawców Zagłady. W warunkach getta żydowscy księgowi zdołali opracować i wdrożyć uporządkowany, rozbudowany i głęboko przemyślany system rachunkowości, uzupełniony o rewizję finansową i ofertę szkoleń zawodowych.

System rachunkowości getta łódzkiego ulegał ewolucji wymuszonej zmianami zachodzącymi w funkcjonowaniu getta, począwszy od utworzenia jednej komórki organizacyjnej zajmującej się całokształtem zagadnień rachunkowości, poprzez scentralizowaną rachunkowość prowadzoną przez Centralną Buchalterię, z zachowaniem odrębności Wydziału Apropowizacji (co zapewne wynikało z uwarunkowań organizacyjnych, bowiem największym w getcie był wydział odpowiadający za dostawy żywności), następnie zdecentralizowaną rachunkowość w poszczególnych wydziałach i zakładach produkcyjnych, aż po ograniczone, kasowe, formy rachunkowości przypadające na końcowy okres getta. Szczególnie znamienne są dwa ostatnie okresy: od 1 stycznia 1943 roku, gdy getto po akcjach wysiedleńczych było już faktycznie obozem pracy przymusowej, oraz rok 1944, w którym rozpoczęła się ostateczna likwidacja getta. Wprowadzone od początku 1943 roku zmiany w organizacji rachunkowości ukierunkowane były na zapewnienie przede wszystkim procesów ewidencyjnych i sprawozdawczych, dostarczających informacji dla niemieckiego Zarządu Getta. Charakterystyczny z punktu widzenia przebiegu Zagłady jest rok 1944, w którym odstępiono już od prowadzenia kompleksowej rachunkowości, a uwagę zwracano jedynie na „obroty kasowe, nie zaś stronę czysto buchalteryjną”, jak pisał M. Nowak – bliżej nieznanego współautora *Encyklopedii getta...* (2014, s. 47). W roku tym m.in. ograniczono liczbę pracowników Centralnej Buchalterii (Sitarek, 2015, s. 270). Na schemacie 1 przedstawiono etapy organizacji systemu rachunkowości w getcie łódzkim.

Próba wyjaśnienia powodów, dla których system rachunkowości w getcie łódzkim charakteryzował się wysokim stopniem uporządkowania i rozbudowaną wewnętrzną strukturą, pozostającymi w jawnej w sprzeczności z warunkami funkcjonowania żydowskiej dzielnicy zamkniętej, jest niezwykle trudna. Należy zauważyć, że niemiecka biurokracja potrafiła włączyć rachunkowość getta w integralną część swojej działalności. Wydziały i komórki organizacyjne odpowiadające za rachunkowość były zaprojektowane w taki sposób, aby osiągać cele określone przez nazistów – tzn. dostarczać informacji niemieckiemu Zarządowi Getta. Sprawność żydowskich księgowych miała stanowić przedłużenie sprawności niemieckich biurokratów. Rachunkowość umożliwiała pomiar efektywności pracy, która w warunkach getta była postrzegana jako jedyna osiągalna droga ratunku, zgodnie z dewizą propagowaną przez Przełożonego Starszeństwa Żydów „praca, porządek, spokój”. Zaangażowanie księgowych w opracowywanie systemu rachunkowości, a potem jej prowadzenie, opierało się prawdopodobnie na założeniu, że, po pierwsze, wykonywane czynności będą uzasadnieniem dla utrzymywania ich przy życiu, a po drugie, że wyzwolenie zdąży nadejść na czas. Taka kalkulacja bazowała na

racjonalności woli przetrwania, mimo, jak pokazała przyszłość, braku możliwości osiągnięcia celu, któremu taka kalkulacja miała pierwotnie służyć (Bauman, 2009, s. 300). Z punktu widzenia jednostki zagrożonej unicestwieniem, księgowi getta łódzkiego postępowali racjonalnie, organizując sprawnie funkcjonujący system rachunkowości.

Schemat 1. Etapy organizacji systemu rachunkowości w getcie łódzkim

Źródło: opracowanie własne.

Kwestią do dalszej dyskusji jest moralna ocena, czy racjonalność jednostki w getcie była tożsama z racjonalnością całościowo rozumianego działania, jaką jest zapewnienie sprawnego funkcjonowania całego systemu rachunkowości. Przytoczę tu sformułowanie Z. Baumana (2009, s. 311) „Koincydencja tych dwóch racjonalności – racjonalności działającej jednostki i racjonalności samego działania – nie zależy jednak od woli jednostki. Zależy ona od okoliczności działania, a te z kolei – od przyjętych w grze stawek i dostępnych środków działania, na które jednostka nie ma żadnego wpływu”.

Zbadanie organizacji systemu rachunkowości getta łódzkiego, opracowanego przez żydowskich księgowych, otworzyło szereg nowych perspektyw badawczych. Zasadne jest podjęcie studiów nad organizacją systemu rachunkowości w niemieckim Zarządzie Getta oraz nad rolą rachunkowości w procesach wyłączeniowych.

Literatura

- Antonelli V., D'Alessio R., Rossi, R. Funnell, W. (2018), *Accounting and the banality of evil: Expropriation of Jewish property in Fascist Italy (1939–1945)*, „Accounting, Auditing & Accountability Journal”, 31 (8), s. 2165–2191. DOI: 10.1108/AAAJ-11-2016-2783.
- Arendt H. (1987), *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*. Znak, Kraków.
- Arendt H. (1993), *Korzenie totalitaryzmu*, t. I, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Baranowski J. (2003), *The Łódź Ghetto / Łódzkie Getto 1940–1944. Vademecum*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Łódź.
- Baranowski J. (2006), *Utworzenie i organizacja getta w Łodzi*, [w:] P. Samuś, W. Puś (red.), *Fenomen getta łódzkiego 1940–1944*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 115–128.
- Bauman Z. (1993), *O nowoczesności TEJ Zagłady – raz jeszcze*, „Kultura Współczesna”, 2, s. 116–126.
- Bauman Z. (2009), *Nowoczesność i zagłada*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Dąbrowska D. (1964a), *Struktura i funkcje administracji żydowskiej w getcie łódzkim (maj – grudzień 1940)*, cz. 1, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 51, s. 41–57.
- Dąbrowska D. (1964b), *Struktura i funkcje administracji żydowskiej w getcie łódzkim (maj – grudzień 1940)*, cz. 2, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 52, s. 35–48.
- Fleischman, R.K., Funnell, W.N. (2007), *The relevance of the past*, [w:] T. Hopper, D. Northcott, R.W. Scapens (eds.), *Issues in Management Accounting*, Pearson, Education Ltd., Edinburgh, s. 377–398.
- Funnell W. (1998) *Accounting in the service of the holocaust*, „Critical Perspectives on Accounting”, 9 (4), s. 435–464. DOI: doi.org/10.1006/cpac.1997.0164.
- Funnell W. (2013), *Accounting for the Holocaust*, [w:] R.K Fleischman, W. Funnell, S.P. Walker (eds.), *Critical Histories of Accounting: Sinister Inscriptions in the Modern Era*, Routledge, New York, s. 57–68.
- Funnell, W.N. (2015), *The Holocaust, Accounting and the Denial of Humanity*, [w:] W.N Funnell, M. Chwastiak (eds.), *Accounting at War: The Politics of Military Finance*, Routledge, Abingdon, s. 126–147.
- Gater R., Wittich R., Gerlach F. (1942), *Jednolity plan kont dla zakładów przemysłowych w Generalnym Gubernatorstwie. Wytyczne dla wprowadzenia usystematyzowanej rachunkowości; Der Einheitskontenplan für Industriebetriebe im Generalgouvernement. Leitfaden für die Einführung eines geordneten Rechnungswesens*, Kuratorium Rzeszy dla Spraw Gospodarczych. Placówka Służbowa w Generalnym Gubernatorstwie; Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit. Dienststelle Generalgouvernement, Beuth-Vertrieb G.M.B.H, Berlin.
- Hilberg R. (2014), *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1, Piotr Stefaniuk, Warszawa.
- Klein P. (2009), *Die „Gettoverwaltung Litzmannstadt” 1940 bis 1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*, Hamburger Edition, Hamburg.
- Kristeva J. (2007). *Geniusz kobiety. Hannah Arendt. Biografia*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Lippman E.J., Wilson P.A (2007), *The culpability of accounting in perpetuating the Holocaust*, „Accounting History”, 12 (3), s. 283–303. DOI: doi.org/10.1177/ 1032373207079028.
- Lippman E.J., Wilson P.A. (2013), *Accountants and the Holocaust*, [w:] R.K Fleischman, W. Funnell, S.P. Walker (eds.), *Critical Histories of Accounting: Sinister Inscriptions in the Modern Era*, Routledge, New York, s. 69–81.
- Lów A. (2012), *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Lubiński H. (1923), *Księgowość (Buchalterja) podwójna włoska*, Tow. „Ignis” E. Wende i S-ka, Warszawa.
- Maj J. (2014), *Najwyższa Izba Kontroli w Litzmannstadt Getto – żydowska administracja samorządowa łódzkiego getta*, „Kontrola Państwowa”, 2, s. 173–192.
- Olejnik I. (2018), *Bibliografia getta łódzkiego 1945–2017*, Nomos, Kraków.
- Piechota Z., Wróbel J. (1988), *Formy eksterminacji bezpośredniej mieszkańców getta*, [w:] *Getto w Łodzi 1940–1944. Materiały z sesji naukowej – 9 VIII 1984 r.*, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlewskich w Łodzi. Instytut Pamięci Narodowej, Łódź, s. 65–79.
- Pietrzak J. (2006), *Hans Biebow – portret oprawcy*, [w:] P. Samuś, W. Puś (red.), *Fenomen getta łódzkiego 1940–1944*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 185–203.

- Podolska J. (2006), *Nie w naszej mocy przebaczać. Chaim Mordechaj Rumkowski Przełożony Starszeństwa Żydów w łódzkim getcie*, [w:] P. Samuś, W. Puś (red.), *Fenomen getta łódzkiego 1940–1944*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 205–234.
- Polit M. (2012), *Mordechaj Chaim Rumkowski. Prawda i zmyślenie*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa.
- Rubin I.(H.) (1988), *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją 1939–1945*, Kontra, Londyn.
- Sitarek A. (2018) *Otoczone drutem państwo. Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego*, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział w Łodzi, Łódź.
- Trunk I. (2008), *Łódź Ghetto. A History*, Indiana University Press, Bloomington.
- Turzyński M. (2014), *Rachunkowość czasu II wojny światowej w okupowanej Polsce: przypadek Generalnego Gubernatorstwa „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”*, 80 (136), s. 225–243. DOI: 10.5604/16414381.1143472.

Archiwalia

- Archives YIVO Institute for Jewish Research, New York, „The Nachman Zonabend collection”, Record group no. 24, Microfilm MK 537, Folder no. 531.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 2350, *Kontenverzeichnis*, k. 65.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 510, *Kwestionariusz Najwyższej Izby Kontroli*, k. 1–2, 96–97.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 2392, *Okólniki w sprawach finansowych, listy wypłat należności za komorne*, k. 10–12.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 2350, *Pouczenie*, k. 142.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 510, *Protokoły i raporty z lustracji wydziałów i resortów*, k. 55.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 509, *Protokół nr 2 z posiedzenia prezydium Najwyższej Izby Kontroli w dn. 20.VIII. 1942*, k. 36, k. 36a, k. 37
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 510, *Raport lustracji Głównej buchalterii punktów rozdzielczych przy Wydziale Towarów i Chleba*, k. 176.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 511, *Raport w związku z rewizją księgowości w Wydziale Apropowizacji*, k. 2–3.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół „Przełożony Starszeństwa Żydów”, sygn. 510, *Streszczenie raportu lustracji Wydziału Szkolnictwa Przełożonego Starszeństwa Litzmannstadt, dokonanej przez buchaltera – rewidenta M. Tamarina*, k. 144, 154.

Wydawnictwa źródłowe

- Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego* (2014), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kalendarz z getta łódzkiego na rok 1942* (2013), [w:] Archiwum Ringelbluma. *Losy Żydów łódzkich (1939–1942)*, red. M. Polit, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kronika getta łódzkiego / Litzmannstadt Getto 1941–1944*, t. 5 (2009), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rozenfeld O. (1994), *Wozu noch Welt. Aufzeichnungen aus dem Getto Lodz*, Hrsg H. Loewy, Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main.